

Дзюблюк О.В.,

кандидат економічних наук

СТРУКТУРНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Процес переходу України до якісно нової форми економічних відносин, що базуються на ринкових принципах ведення господарства, зумовив необхідність внесення кардинальних змін до фінансово-кредитної сфери економіки, яка відіграє ключову роль у забезпеченні руху грошових потоків, тим самим створюючи базові передумови суспільного відтворення. Основною ланкою цієї сфери є банківська система, якій належить провідне місце у загальному механізмі організації й регулювання господарського життя суспільства і від ефективності функціонування якої вирішальною мірою залежить успіх соціально-економічних перетворень у країні загалом.

Банківська система України сьогодні — один із найрозвинутіших елементів господарського механізму, оскільки її реформування було почато раніше за інші сектори економіки, що визначалося ключовою роллю банків при вирішенні завдань переходу до ринку. Саме банки відіграють основну роль в утворенні оптимального середовища для мобілізації й вільного переливу капіталів, нагромадженні коштів для структурної перебудови економіки, приватизації й розвитку підприємництва. Водночас усебічне розкриття їхніх потенційних можливостей у реалізації функції фінансового посередництва на ринку значною мірою визначається особливостями структурної організації банківської системи країни, яка забезпечує складний механізм практичної реалізації взаємозв'язків і взаємовідносин між банківськими установами, від чого, у кінцевому підсумку, залежать результати їхньої діяльності та ефективність кредитно-фінансового обслуговування усіх ланок народногосподарського комплексу.

Загалом практика функціонування банківських установ у різні історичні епохи та за різних умов суспільно-економічного ладу відображає можливість структурної побудови банківської системи за однорівневим або дворівневим принципом. Однорівневий спосіб організації банківської справи в країні можливий або за відсутності центрального банку (що відповідає раннім етапам розвитку банківської системи), або при функціонуванні самого лише центрального банку і його відділень, що виражає адміністративно-командний характер управління економікою при виключній монополії держави на банківську діяльність.

У подібних випадках важко вести мову про діяльність у країні саме банківської системи — у вигляді високоорганізованої, регульованої певним чином форми функціонування банків, адже якщо у першому варіанті маємо неорганізовану сукупність підприємств або підприємців, що прова-

дять доступні їм види банківських операцій (включаючи й емісію власних грошей), то у другому — функціонує по суті єдиний монобанк, який пасивно розподіляє фінансові ресурси відповідно до державних планів економічного розвитку.

Зрозуміло, що в умовах цивілізованої ринкової економіки банківська система може бути організована тільки за дворівневим принципом, що об'єктивно випливає із потреб реальної координації й регулювання діяльності банків при наявності широкого розмаїття банківських установ та здійснюваних ними операцій відповідно до запитів суб'єктів ринку. В результаті організація банківської системи має вигляд чіткої ієрархічної підпорядкованості: перший (вищий) рівень — центральний банк із функціями організації грошового обігу, підтримання стабільності національної валюти, контролю й нагляду за діяльністю інших банківських установ; другий (нижчий) рівень — комерційні банки з функціями безпосереднього кредитно-розрахункового обслуговування суб'єктів економічних відносин та надання їм усього можливого спектра інших фінансових послуг.

В Україні відсутність практичного досвіду ведення банківського бізнесу та використання грошово-кредитних важелів регулювання економіки загалом не стала на заваді ринковому перетворенню однорівневої планово-централізованої системи державних банківських установ на сучасну дворівневу банківську систему, що включає Національний банк та комерційні банки як основні носії ринкових відносин у господарському механізмі країни. Водночас остаточне формування структури банківської системи ринкового типу ще не завершено повною мірою і потребує вдосконалення відповідно до структурних змін в економіці у процесі її подальшого реформування на ринкових засадах.

Йдеться насамперед про кількісні та якісні аспекти структурної побудови банківської системи, оцінка яких могла б у принципі сприяти формуванню на концептуальному рівні тих чи інших напрямків розвитку вітчизняної банківської системи з тим, щоб її динаміка була адекватною розвитку усіх інших сфер економічного життя суспільства.

Кількісні аспекти організації банківської діяльності в умовах ринку пов'язані з оцінкою достатності числа банків у країні з огляду на їхні можливості повноцінно обслуговувати різні сектори господарства. Критерієм для оптимізації цього параметра має слугувати така кількість банківських установ, яка спроможна: 1) охопити традиційним кредитно-фінансовим обслуговуванням усі сфери національної економіки й зовнішньоекономічну діяльність; 2) зайняти усі можливі для банків сегменти грошового ринку і ринку капіталів; 3) здійснювати увесь спектр операцій (у тому числі й нетрадиційних), щоб повністю задовольнити попит суб'єктів ринку на банківські послуги. Однак у реальній дійсності формування кількісного складу банківської системи, особливо при переході від адміністративно-командної до ринкової економіки, далеко не завжди ґрунтується на чітко визначених об'єктивних критеріях потреби у створенні нових банків. Унаслідок

цього на початкових етапах перехідного періоду в Україні переважав тільки екстенсивний тип розвитку банківської системи, що нарівні з позитивним моментом розширення традиційних сфер банківських операцій і створення конкурентного середовища містив також певний негатив, який виявився згодом у фінансових крахах окремих новоутворених банків.

Динамічний розвиток другого рівня банківської системи України — комерційних банків — характеризує процеси швидких перетворень у фінансовому секторі економіки, адже число банків зросло від п'яти державних кредитних установ ще на початку реформування у колишньому СРСР до 227 комерційних банків різних форм власності на початок поточного року (табл. 1).

Таблиця 1. Кількісний склад комерційних банків України*

№ п/п		1994	1995	1996	1997
1.	Кількість банків за реєстром	228	230	229	227
	Із загальної кількості:				
	державні	2	2	2	2
	акціонерні товариства	159	169	177	184
	товариства з обмеженою відповідальністю	67	59	50	41
2.	Кількість діючих банків	220	210	188	188
3.	Кількість ліквідованих банків у зв'язку з порушенням банківського законодавства та з інших причин	13	—	8	10

* Джерело: Бюлетень НБУ.

Як видно з наведених у таблиці 1 даних, загальний кількісний склад системи комерційних банків в Україні протягом останніх чотирьох років перебуває практично на незмінному рівні — у межах 230 зареєстрованих в офіційному порядку установ (хоч реально їх діє менше), що свідчить про досягнення відносної стабілізації числа банків на певному рівні та припинення екстенсивного зростання банківської системи.

Позитивним моментом у розвитку банківської системи слід вважати докорінну зміну структури власності на банки, що дістало вираження у русі від повної монополізації банківської справи в руках держави до створення системи приватних комерційних банків та перебування у державній власності тільки двох із них. У результаті структура банківської системи за даним критерієм набуває класичних ознак, за яких верхній рівень — центральний банк — перебуває під контролем держави, а нижній — комерційні банки — належить приватним особам. Водночас слід зазначити, що й стосовно Ощадного банку, який посідає провідне місце за кількістю клієнтури та філій по всій території країни, доцільно було б розглянути можливості щодо зміни форми власності й тим самим забезпечення підвищення ефективності його функціонування.

Загалом питання про достатність кількості банківських установ у країні вирішується значною мірою на емпіричному рівні виходячи з потреб ринку на основі трьох зазначених вище критеріїв. За таких обставин значно більшої уваги потребує інший аспект розвитку банківської системи — якісний.

Річ у тому, що значним кількісним змінам структури банківської системи України не завжди відповідають позитивні якісні зрушення. Йдеться насамперед про досить низький рівень капіталізації комерційних банків, адже значну частину новоутворених кредитних інститутів було засновано в період загострення гіперінфляції підприємствами реального сектора економіки для розв'язання проблем суто власного забезпечення кредитними ресурсами. Діяльність інших банків початково мала на меті обслуговування торговельно-посередницьких та валютообмінних операцій із швидким обігом коштів. Звісно, за таких обставин питанню нарощування власних капіталів на перших етапах перехідного періоду приділялося вочевидь мало уваги.

Нинішній сукупний статутний фонд банків загальним розміром близько 1,6 млрд. грн. (табл. 2), що в середньому становить 8 млн. грн. на один діючий банк, негативно характеризує вітчизняні фінансові інститути не лише порівняно з банками розвинутих, а й колишніх соціалістичних країн.

Таблиця 2. Динаміка загального розміру статутних фондів комерційних банків України*

№ п/п		1994	1995	1996	1997
1.	Сплачений статутний фонд банків, усього	87,8	541,0	1053,3	1592
2.	Кількість банків, що діють на території України	220	210	188	188
3.	Середній розмір сплаченого статутного фонду на один діючий банк	0,4	2,58	5,6	8

* Джерело: Бюлетень НБУ.

Слабка капіталізація комерційних банків пов'язана також із проблемою низької концентрації банківського капіталу, що виявляється у порівняно значній кількості банківських установ у країні й невеликій стосовно цієї кількості капітальній базі, яка на них припадає (табл. 3).

Як бачимо з наведених у таблиці 3 даних, незважаючи на позитивні тенденції останніх років, що відображають загальне зростання статутних фондів банків відповідно до вимог НБУ, понад 80% загальної кількості елементів другого рівня банківської системи становлять дрібні й середні банки. Зрозуміло, що економіці потрібні різні за розмірами банківські установи, дрібніші з яких можуть успішно співпрацювати з невеликими підприємствами, оскільки великі банки досить часто не дуже охоче обслуговують малий та середній бізнес. Водночас наявність у складі банківської системи надмірної кількості кредитних установ із невеликим капіталом може спричинити проблеми з підтриманням стабільності фінансового сектора економіки, оскільки навіть не масові, а окремі банкрутства банків підривають довіру до системи загалом. Практика ж свідчить, що у банків із невеликим капіталом частіше виникають проблеми з регулюванням ліквідності.

Таблиця 3. Групування комерційних банків за розміром сплаченого статутного фонду *

№ п/п	Групи за розміром статутного фонду, млн. грн.	Кількість діючих банків, одиниць					
		на 01.01.96		на 01.01.97		на 01.01.98	
		Кількість	Питома вага, %	Кількість	Питома вага, %	Кількість	Питома вага, %
1.	Від 0 до 1	113	53,8	21	11,2	3	1,6
2.	Від 1 до 2	60	28,6	56	29,8	4	2,1
3.	Від 2 до 3	15	7,1	47	25,0	70	37,2
4.	Від 3 до 10	15	7,1	49	26,0	77	41,0
5.	Від 10 до 70	6	2,9	12	6,4	3,1	16,5
6.	Понад 70	1	0,5	3	1,6	3	1,6
	Усього	210	100	188	100	188	100

* Джерело: Бюлетень НБУ.

Крім того, обмежена капітальна база банків може стати на заваді розширенню їхніх операцій з обслуговування різних груп клієнтів, а також зумовлює досить низький інвестиційний потенціал банківських установ, а без довгострокових вкладень в економіку неможливими є заходи щодо припинення спаду та нарощування виробництва.

У той же час вимоги щодо збільшення комерційними банками статутних фондів повинні мати виважений характер, щоб не породити монополістичних тенденцій у кредитній сфері, сприяючи розвитку великих багатофіліальних банків при одночасному скороченні невеликих банківських установ. Це могло б зашкодити формуванню ефективної, збалансованої структури банківської системи, сприяючи відновленню монополії та ліквідації міжбанківської конкуренції.

На наш погляд, видається доцільною практика застосування диференційованого підходу при встановленні нормативів щодо мінімального розміру статутного фонду з огляду на такі параметри, як загальний економічний розвиток регіону, кількість уже діючих у ньому банків, потреби потенційної клієнтури у банківському обслуговуванні, а також сфери спеціалізації банків.

Останній із зазначених моментів відображає ще один важливий напрям у процесі вдосконалення структури нижнього рівня банківської системи — формування раціонального співвідношення в універсалізмі й спеціалізації банківських установ. Йдеться про необхідність дотримання певної збалансованості й пропорційності у розвитку різних видів банків, оскільки універсальність діяльності, взята за основу при формуванні банківської системи в Україні, не завжди виправдовує себе попри усі свої позитивні моменти (зок-

рема зниження ризику внаслідок диверсифікації операцій, більш широкі можливості у задоволенні попиту клієнтів на різноманітні послуги). З іншого боку, в економіці необхідні також раціонально спеціалізовані банки й насамперед за функціональною ознакою — інвестиційні, ощадні, іпотечні, трастові, інноваційні, зовнішньоторговельні та інші види банківських установ. Власне, раціоналізм такої спеціалізації полягає у спроможності банків суттєво підвищувати якість надання відповідних послуг при одночасному зниженні їхньої собівартості.

В Україні, як зазначалося, в основу банківської діяльності покладено універсалізм, а спеціалізованість окремих банківських установ (не рахуючи Ощадбанку) ґрунтується переважно на галузевому принципі, хоч за останні роки він набув більшою мірою номінального виразу, перетворившись скоріше на орієнтацію банків без чіткого домінування у колі обслуговуваної клієнтури тих чи інших груп підприємств. З урахуванням цього розвиток спеціалізованого сегмента у структурі банківських установ країни необхідно було б, із нашої точки зору, стимулювати через створення належного правового поля діяльності відповідних банків, нормативного диференціювання їхніх функцій та створення у разі потреби належних стимулів для розвитку з метою забезпечення ефективного функціонування різних сфер фінансового ринку.

Завершення структуризації банківської системи за дворівневим принципом водночас не можна вважати остаточним завершенням процесу її формування, адже організаційна структура банківської системи ринкового типу має включати також мережу допоміжних організацій, які забезпечують нормальну діяльність кредитних установ, сприяючи функціонуванню складного механізму взаємозв'язків банків із суб'єктами економічних відносин, що діють у різних секторах господарства країни. На практиці в організаційному плані реалізація допоміжних функцій забезпечується елементами, які у своїй сукупності являють собою інфраструктуру банківської системи, що у нормальних ринкових умовах повинна охоплювати інформаційне, технічне, науково-методичне, кадрове та законодавчо-правове забезпечення діяльності банків.

Інформаційне забезпечення передбачає функціонування різноманітних спеціалізованих організацій, які визначають рейтинги банків, проводять аудит їхньої діяльності, здійснюють аналіз та надають повідомлення про стан банківської системи у засобах масової інформації, а також випускають власні інформаційні видання (бюлетені, звіти, довідники), що створює можливість для бізнесу і широкого загалу отримувати належну інформацію про діяльність банків країни, їхню надійність, прибутковість, ефективність управління. Крім того, й самі банки потребують інформації як про потенційних клієнтів (фінансовий стан, перспективи розвитку, позиції на ринках збуту), так і про економіку в цілому (кон'юнктуру ринку, динаміку цін, розвиток виробництва за галузями).

Зрозуміло, функціонування такого ефективного інформаційного забезпечення потребує праці багатьох досвідчених фахівців, що формують потужний аналітичний апарат, створення якого не завжди під силу дрібним і середнім банкам та й часто-густо недоцільне з економічної точки зору навіть для найбільших банків (звісно, у цьому разі не йдеться про діяльність рейтингових та аудиторських фірм, що апріорі мають бути незалежними). Оптимальним є варіант діяльності спеціалізованих інформаційних агентств, створених на пайових засадах групою банків для забезпечення їхніх потреб у даних із питань економічного розвитку країни на макро- та мікрорівні.

Технічне забезпечення пов'язане з діяльністю організацій, що надають банкам усе необхідне обладнання для обслуговування клієнтів, розробляють, упроваджують необхідне програмне забезпечення, налагоджують і обслуговують канали зв'язку для оперативної передачі інформації й реалізації фінансових угод, а також гарантують необхідний захист зазначених каналів від несанкціонованого доступу. Останній аспект функціонування допоміжних організацій в умовах величезних потоків електронних платежів в економіці може відігравати одну з головних ролей у забезпеченні стабільного й ефективного функціонування банків.

Крім того, у складі технічної інфраструктури банківської системи може бути доцільним формування міжбанківських розрахункових (клірингових) центрів, створених банками, що мають стійкі, тривалі відносини, на пайових засадах із метою оперативного врегулювання взаємних зобов'язань. Що ж до обслуговування готівкових потоків, то технічним забезпеченням даних операцій можуть займатися спеціалізовані інкасаторські фірми, які водночас можуть надавати й охоронні послуги банкам (за умов упровадження відповідних норм у чинне законодавство України).

Науково-методичне забезпечення відіграє важливу роль у практичній реалізації банками своїх функцій з обслуговування різних груп клієнтів. Йдеться про розробку для банків методики здійснення окремих видів операцій, управління активами й пасивами, формування оптимальних портфелів вкладень, мінімізації ризиків. Нині основна маса подібної роботи виконується Національним банком (за винятком окремих внутрішніх інструкцій самих комерційних банків), що зумовлено об'єктивною потребою в уніфікації правил ведення банківських операцій. Водночас певну частину навантаження щодо розробки необхідної методології могли б узяти на себе спеціалізовані наукові центри (один чи кілька), що мають можливість проводити глибокі аналітичні дослідження проблем діяльності банків, різних сегментів ринку банківських послуг та ефективності їх заповнення різними банківськими установами.

Результатом подібних досліджень могла б стати розробка інструктивних і методичних матеріалів, котрі після розгляду й затвердження їх у НБУ надходять до використання комерційними банками на обов'язкових чи рекомендаційних засадах. У будь-якому разі особливості перехідного періоду, пов'язані із значним розширенням спектра банківських операцій,

унеможливають їх повноцінне, всебічне охоплення інструктивно-методичною базою центрального банку, що й визначає нагальну потребу залучення до цієї роботи спеціалізованих наукових організацій.

Кадрове забезпечення діяльності банківської системи в інституційному плані являє собою мережу різноманітних навчальних закладів, центрів підготовки та перепідготовки фахівців для роботи у банківських установах. У зв'язку із значним зростанням числа банків у країні за час від початку реалізації заходів із реформування економіки виникла потреба у відповідному кадровому забезпеченні діяльності новоутворених банківських установ, адже більшість працівників, що прийшла до них на роботу, не мала відповідної підготовки.

Нині цю проблему практично розв'язано у кількісному плані, проте постає питання якості підготовки фахівців, що потребує узгодження навчального процесу із відповідними запитами банків, враховуючи постійний динамізм фінансового ринку та зміни банківських технологій здійснення різноманітних операцій.

Законодавчо-правове забезпечення банківської діяльності відіграє важливу роль у процесі її державного контролю й регулювання. Саме наявність належного правового поля є вихідним і необхідним моментом у забезпеченні стабільного функціонування усіх банків. При цьому сукупність чинних законодавчих актів має регулювати не лише загальні моменти діяльності кредитних установ (закон “Про банки і банківську діяльність”), а й окремі аспекти банківської справи в країні (наприклад, кредитної, депозитної, інвестиційної) та основ діяльності різних елементів банківської системи (зокрема центрального банку, спеціалізованих комерційних банків різних видів). Тільки за таких обставин може бути створено належний механізм регулювання діяльності банків із боку держави, а отже, відповідно, закладено підвалини ефективного обслуговування банківською системою усіх секторів економіки.

Без розглянутих елементів інфраструктури нормальне функціонування банків в умовах ринку неможливе. Тому необхідність інтегрування їх до банківської системи об'єктивно впливає з потреби всебічного регулювання діяльності кредитних установ, включаючи також діяльність допоміжних організацій в інтересах розвитку всієї банківської системи відповідно до потреб суб'єктів економічних відносин, яких вона обслуговує.

Таким чином, банківська система в умовах ринку попри належний рівень капіталізації банківських установ та розвиток різних видів спеціалізованих комерційних банків нарівні з банками універсальними, що в сукупності утворюють другий рівень системи, має включати також інфраструктуру, яка обслуговує обидва рівні — верхній і нижній, забезпечуючи нормальне функціонування банківської системи загалом.